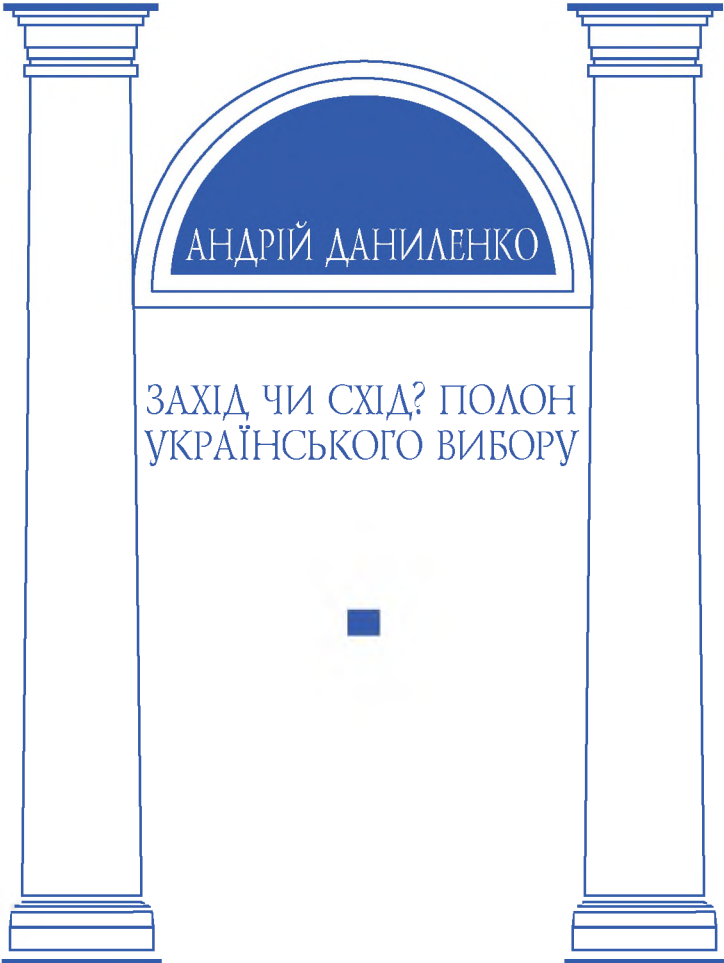

АНДРІЙ ДАНИЛЕНКО

ЗАХІД, ЧИ СХІД? ПОЛОН
УКРАЇНСЬКОГО ВИБОРУ

За традицією навчальний рік у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» починається відкритою лекцією Почесного професора Університету, відомого у світі вченого.

Починаючи з 1992 року могилянці мали можливість почути:
мовознавця Юрія Шевельова,
географа-кліматолога Лоуренса Майсека,
філософа Поля Рікера, історика Романа Шпорлюка,
філософа, релігієзнавця Роланда Піча,
філологів Івана Фізера, Ярослава Розумного,
політолога Богдана Кравченка, філософа Сергія Аверінцева,
поета Ліну Костенко,
літературознавця Миколу Жулинського,
фахівця з питань стратегії
та розвитку бізнесу Адріана Сливоцького,
поета й державного діяча Дмитра Павличка,
фахівця з оптимізації бізнес-процесів та управління технологіями
Карла Цайнінгера,
фахівця з менеджменту в охороні здоров'я Віма Гроота,
літературознавця, громадського
та політичного діяча Івана Дзюбу,
відомого польського політолога Адама Міхніка,
відомого українського письменника, перекладача,
історика літератури Валерія Шевчука,
економіста та громадського діяча Богдана Гаврилишина,
визначного кримськотатарського
та українського політика Рефата Чубарова,
українського науковця, історика та публіциста
Ярослава Грицака, італійського славіста та україніста
Джованну Броджі-Беркофф,
українського історика, джерелознавця, лауреата
Національної премії ім. Т. Шевченка Сергія Білоконя,
провідного українського науковця-компаративіста
Дмитра Наливайка,
історика, професора Варшавського університету
Яна Маліцького,
відомого українського філософа, академіка НАН України
Мирослава Поповича,
відомого українського астронома та організатора науки
Ярослава Яцківа,
видатного українського вченого в галузі біофізики,
академіка НАН України Олега Кришталь,
відомого німецького вченого, професора Гейдельберзького
університету Петера-Кристіана Мюллера-Граффа,
доктора хімічних наук, академіка НАН України Миколу Картеля,
відомого українсько-американського філолога Андрія Даниленка

АНДРІЙ ДАНИЛЕНКО

ЗАХІД ЧИ СХІД? ПОЛОН УКРАЇНСЬКОГО ВИБОРУ

Київ
Національний університет
«Кієво-Могилянська академія»
2021

УДК 947.7+008+811.161.2(1-15)(1-11)
Д181

Інавгураційна лекція
Почесного професора Національного університету
«Києво-Могилянська академія».
1 вересня 2021 року

У лекції відомого українсько-американського філолога, професора Університету Пейс (Нью-Йорк) і позаштатного співробітника Українського наукового інституту Гарвардського університету, запрошеного лектора та викладача у десятках університетів (у Німеччині, Австрії, Канаді, США, Польщі, Чехії, Японії, Італії, Великій Британії, Україні, Норвегії, Словаччині), стипендіата престижних стипендій і грантів (зокрема програми ім. Фулбрайта, Гарвардського й Варшавського університетів), Почесного професора НаУКМА Андрія Даниленка розглянуто дилему історичного вибору України між Заходом і Сходом.

Лекція розрахована на студентську аудиторію та широке коло читачів.

ISBN 978-617-7668-31-1
(Електронне видання)

© Даниленко Андрій, 2021
© НаУКМА, 2021

Кілька слів про простір

У серпні 1990 р. у своєму відомому виступі «Зауваги до теми *Україна між Сходом і Заходом*» на 1-му конгресі Міжнародної асоціації українців Ігор Шевченко, на той час професор-емерит Гарвардського університету й один із найяскравіших українських інтелектуалістів на Заході, розповів про місце України між Сходом і Заходом. Надрукована англійською мовою 1996 р. і 2009 р. Канадським інститутом українських студій, ця доповідь була згодом перекладена українською мовою для збірки Шевченкових статей з тою самою назвою. Збірка виходила друком аж двічі у Львові — 2001 р. і 2014 р., останнього разу у видавництві Українського католицького університету. Відкривав її есей «Україна між Сходом і Заходом», що мав, без сумніву, програмовий характер¹. Споглядаючи на долю України з культурологічних і цивілізаційних позицій, Шевченко у досить прозорій формі виклав своє бачення становища України у світі, що його від початку XX ст. історики визначають звичайно за допомогою двох концептуальних полюсів — Заходу і Сходу. Наслідуючи, але не завжди називаючи, деякого зі своїх попередників, зокрема

¹ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку 18 століття*. Львів : Вид-во Українського католицького університету, 2014. С. 1—13. Порівняно з першим виданням 2001 р. редактори значно поширили список літератури до цього есею, додавши останні на той час публікації різними мовами на цю тему.

Вячеслава Липинського, Івана Лисяка-Рудницького, Оскара Халецького та інших ², Шевченко визначив цивілізаційний шлях України її проміжним становищем між Заходом і Сходом, з-поміж котрих останній представляв давніший візантійський і пізніший російський чинники у розвитку України. Витончена аргументація шанованого науковця у цьому есеї викликала й ще й досі викликає захоплення культурологів і істориків. Проте сьогодні можна натрапити і на приховану критику деяких акцентів, що їх запропонував Шевченко, створюючи свій есей передусім із позицій західноєвропейського цивілізатора ³.

Про вади цивілізаційно-просторової дилеми «Захід чи Схід» у потрактуванні Шевченка та його послідовників трохи далі. На почин — кілька загальних міркувань і підставових тверджень. Я наводитиму імена, факти та дати зі своїх праць, які через низку обставин не так відомі в Україні, але становлять значну частку мого доробку в історичному мовознавстві та суміжних гуманітарних дисциплінах. У цьому тексті я уникаю термінологічно-

² Липинський В. Релігія і Церква в історії України. Філадельфія : Друкарня «Америки», 1925; Лисяк-Рудницький І. Україна між сходом і заходом. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. Київ : Основи, 1994. Т. 1. С. 1–9; Halecki O. *The Limits and Divisions of European History*. London ; New York, 1950.

³ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.). *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1991. С. 28–44 (С. 30).

го жаргону й поминаю деякі деталі з давнього і середнього періодів в історії України та її культури. Про все це можна прочитати в монографіях та підручниках, ба й популярних статтях. Натомість я зосереджу увагу на полемічних, а надто суперечливих, тезах в аргументації самого Шевченка.

Заради справедливості я долучу до критичного викладу й праці тих науковців, які застосовують схожі культурологічні схеми до розвитку старожитньої та новітньої України, беручи до уваги, зокрема, її географічне розташування між Заходом і Сходом. А саме таке розташування править за свого роду лакмусовий папірець у прозираннях дослідників у минуле та майбутнє України. Хочу застерегти й одразу покаятися. Я не є властиво істориком, але таки наважуся вийти на поле історіософсько-культурологічне. Поле це має багато спільного із порівняльно-історичним мовознавством та класичною філологією, дарма що ці дисципліни мають за об'єкт мовні та літературні явища як складники культурного шару, накопиченого відповідним етносом. А за цими явищами криється багато такого, що його проминають історики та, глобальніше беручи, культурологи, ба навіть футурологи від науки.

Здається, спільність методів та підходів, що їх застосовують історики та мовознавці, ладна пояснити намагання накинати «географічну» парадигму не тільки на історіографію, а й на мовознавство. Нагадаю про одну з останніх спроб такого штибу, що її здійснила 2000 р. Юліане Бестерс-Ділгер.

У статті «Українська мова між західно- та східно-слов'янськими мовами: мовно-порівняльні та типологічні завваги» вона порушує провокаційні, дарма що застарілі як на мовознавця питання, які без ґрунтовної підготовки та порівняльно-історичної методологічної бази не тільки розв'язати, а й навіть ставити не варто ⁴. Утім, попри обмежений засяг аналізу та матеріалу, Бестерс-Ділґер заявляє, що становище української мови серед інших слов'янських мов і надалі залишається нез'ясованим. Тим-то ця дослідниця запитує, чи є українська мова самостійним відгалуженням слов'янських мов, а також чи, бува, вона не є ближча до сербської мови, ніж до російської, що свого часу намагався довести Степан Смаль-Стоцький у своїй (написаній спільно з Теодором Гартнером) граматиці української мови 1913 р.

Наскільки вдалою є спроба Бестерс-Ділґер, неважко здогадатися. Спираючись на довільні статистичні показники, вона дійшла висновку, що за граматичними категоріями українська мова є, мовляв, однаково близька до російської та польської мов. Стосовно поглядів Бестерс-Ділґер можна використати оцінку теорії Смаль-Стоцького з боку Юрія Шевельова, першого почесного професора Національного університету «Києво-Могилянська акаде-

⁴ Besters-Dilger J. Das Ukrainische zwischen West- und Ostslavischem – sprachvergleichende und typologische Bemerkungen. *Sprache und Literatur der Ukraine zwischen Ost und West. Мова та література України між сходом і заходом* / Hrsg. von J. Besters-Dilger et al. Bern : Peter Lang, 2000. S. 221 – 233.

мія». У своїй інавгураційній лекції 1992 р. Шевельов сказав, що теорія Смаль-Стоцького про близькість мови української до мови сербської була методологічно безпорадною і що тези він своєї не довів: статистика мовних рис, вихоплених навмання, без уваги до часу їх постання ані до терену їх поширення не може мати доказової сили у реконструкції історичних фактів і не спроможна переконати знавців⁵. Тож постає запитання, чи не через схожі причини, бува, спроба Бестерс-Ділгер залишилася на маргінесах шукань за проміжним становищем української мови між Заходом і Сходом? Здається, час на це відповів ствердно.

Про «другорядність» української культури

Але повернімося до міркувань Шевченка. Я почну з найелементарніших прикладів, які подає цей інтелектуаліст (та його послідовники).

Візьму, наприклад, згадку про російську архітектуру, яка в Шевченковій аргументації відіграє емблематичну роль. Скажімо, з приводу італійця Бартоломео Карла Растреллі, якого 1716 р. Росія «виписала» з Італії, а пізніше скерувала до Києва планувати споруди, Шевченко зробив далекосяжний висновок. На його думку, однією з важливих рис українських культурних зв'язків як зі Сходом, так і з Заходом є:

⁵ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? Дві статті про постання української мови. Київ : КМ Academia, 1994. С. 4.

[...] брак прямого доступу до оригінальних джерел, якого Україна дуже часто і дуже довго не мала. Закордонні культурні цінності надходили сюди через посередників [...]. В Київській Русі грецької мови майже не знали — візантійська література йшла туди переважно через Болгарію. Культура контрреформації (яку ми іноді неточно називаємо Ренесансом і бароко) йшла переважно через Польщу. Класицизм в архітектурі дістався сюди через Російську імперію [...]. Факт залишається фактом — другорядність української культури означала й певну її слабкість ⁶.

Здається, більшого накопичення полемічних фігур в одному параграфі годі знайти в писаннях сучасних українських культурологів. Зрештою, постулювання «другорядності» української культури не є поодиноким серед сучасних українських інтелектуалістів. Скажімо, про ту саму другорядність провадить Ярослав Грицак, на чію думку Східна Європа (читай — Україна) «є нормальною (? — А. Д.), але другорядною», адже не дурно, мовляв, саме ця Європа стала тереном впливу різних «ізмів» на кшталт лібералізму, консерватизму, соціалізму, фашизму тощо, за винятком, на його погляд, мазохізму та комунізму ⁷. Покликаючись на західних авторів щодо постановня націй, Грицак пов'язує долю України з поширенням націоналізму, що характеризує модерний світ і що є наслідком домінування

⁶ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. С. 6.

⁷ Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом: стара історія на новий лад. Грицак Я. *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. Київ : Критика, 2011. С. 279—297 (С. 281).

західної цивілізації. Переповідаючи «коротку історію націоналізму» на західноєвропейський копил, Грицак стверджує, що нація і націоналізм стали явищами, які створили модерний світ. Ба більше, оскільки в працях західних політологів модернізація означає вестернізацію (тобто поширення європейських інституцій та технологій усеньким світом), то Україні, на думку Грицака, не залишається іншого вибору, як просуватися саме шляхом вестернізації. За словами Грицака, «модернізаційна» парадигма узагальнює досвід Західної Європи останніх п'яти століть як певну універсальну формулу: «модернізуйся» (чи то вестернізуйся) або загибай. Альтернативна перспектива концептуалізує західний досвід не як правило, а радше як виняток, що постав як переплетіння певних, значною мірою унікальних історичних обставин, а тому не може бути успішно повторений десь поза західним ареалом⁸. Хоча, як Грицак стверджує, правда лежить десь посередині, що засвідчує постання Греко-католицької церкви, вестернізація набрала в Україні регіонального виміру: не дурно Грицак постулює «культурний і політичний розкол» сучасного українського суспільства на українськомовний Захід та російськомовний Схід⁹.

Не треба бути великим мисленником, щоб збагнути, які моторошні сценарії мимохіть впливають із такої логіки. В ній домінує не просто концепт Заходу, а його «регіональний» різновид — Захід

⁸ Там само. С. 294.

⁹ Там само. С. 292, 293.

України, що протистойть Сходу України. Отже, для початку ми маємо «другорядність» культури України стосовно Заходу, а вже потім — «другорядність» російськомовного Сходу України щодо її українськомовного Заходу. Але і в першому, і в другому випадках історик застосовує ті самі «європоцентричні» цивілізаційні критерії, що накладаються на терен України.

Зібравши до купи історію Київської Русі, часи польсько-литовської держави та Російської імперії у Шевченкових розважаннях, а також модерні теорії про Україну як частку «другорядної» Європи, дивом дивним дивуєшся, як Україна взагалі сталася. У згоді з логікою Шевченка—Грицака, та Україна перебувала протягом своєї історії на задвірках чи то Сходу (візантійського, а перегадом російського), чи то Заходу, якщо під останнім розуміти латинський світ, який промикувався в Україну, мовлячи словами Шевченка, у «польському кунтуші»¹⁰. Навіть якщо Шевченкова теза про «культурну провінційність» є такою собі «оздобою мовлення»¹¹, то є вона на тлі красномовства автора вкрай невдалою. Годі казати про постульований українськомовний Захід як про носія ознак вестернізації та про російськомовний Схід, вільний, згідно з логікою Грицака, від ознак європейської ідентичності.

Не все так просто з кожним із зазначених періодів та гравцями тих періодів, особливо як набли-

¹⁰ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. С. 4.

¹¹ Там само. С. 10.

жаємося до новітніх часів. І річ тут не тільки в тім, що методологічна або фактологічна база постає слабкуватою, а й у спрощено-схематизованому або надто політизованому погляді на культуру України. А погляд цей є маркований сьогодні дражли-вими асоціаціями і, хоч як це дивно, прогалинами у знанні про Схід в історії та культурі України. Про тюркський схід, хронологічно і географічно обмежений «Великим кордоном» України у XIV–XVIII ст., надзвичайно цікаво писав Ярослав Дашкевич¹². Проникливий дослідник, він одразу запримітив «фактичну відсутність українського етноцентризму» в сучасних українських схемах суспільно-політичної та культурної історії внаслідок «перенесення європоцентричного стереотипу на український ґрунт»¹³. Для українських культурологів Схід — це часто-густо Візантія або Московія, а Північ та Південь — відсутні, включно із справжнім Сходом — тюркським, а точніше — турецьким. Беручи до уваги культурологічні побудови на тему «Захід проти Сходу» в цивілізаційному розвитку України, найзатемнішим виступає поняття саме Сходу, без якого, зрештою, концепт Заходу так само потерпає від невизначеності.

Тим-то треба усвідомити фактологічні й поняттєві лакуни у розумінні того, чим є Схід в історії та культурі України. Цього досягти можна, лише розширивши як хронологічні, так і географічні межі у потрактуванні культури українського етносу.

¹² Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом.

¹³ Там само. С. 30.

Про куций «польський кунтуш»

Розпочнімо з «другорядності» української культури за часів польсько-литовської держави у трактуванні Шевченка та з «рабської залежності», кажучи словами Грицака, ранньої православної культури від візантійських взірців¹⁴. Тут може стати у пригоді блискуча й рясна на цікаві деталі рецензійна стаття Леоніда Ушкалова, що вийшла друком 2002 р. у «Збірнику Харківського історико-філологічного товариства» у відповідь на появу першого українського видання Шевченкової книжки «Україна між Сходом і Заходом»¹⁵. Дарма що сьогодні мало хто читає рецензії, особливо у харківських виданнях, але Ушкалов спромігся унаочинити очевидисті ганджі в аргументації Шевченка та його численних послідовників, суцїх як в Україні, так і поза нею.

Погодьмося з Ушкаловим: провадити про те, що українці не мали прямого доступу до «оригінальних

¹⁴ Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом. С. 285.

¹⁵ Ушкалов Л. Дещо про українське многоцвіття. Рец.: Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996. 234 p.; Ševčenko I. Ukraina między Wschodem i Zachodem. Warszawa: Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej, 1996. 115 s.; Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст., авторизований пер. з англ. М. Габлевич; під ред. А. Ясіновського. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 249 с.). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2002. Т. 9. С. 331–344.

джерел» упродовж XVII—XVIII ст., взагалі не випадає без ближчих пояснень. До речі, коли признати рацію Шевченковій методі потрактування стосунків поміж «оригінальними джерелами» та культурами-позичальницями, то доведеться ледь не все римське письменство розглядати як геть «другорядне», принаймні в рамцях грецької літератури¹⁶. Загальновідомо, що у XVII—XVIII ст. у приватних бібліотеках українських інтелектуалістів та мисленників можна було натрапити на силу-силенну всіляких західних видань, а набожним студентам Харківської колегії за стилістичні посібники з французької мови правили книжки Вольтера та Руссо¹⁷. Українці навчалися в німецьких університетах ще з XV ст., та й у XVIII ст. їх було там чималенько — про це йдеться в знаних працях Ігоря Лоського «Українці на студіях в Німеччині в XVI—XVIII ст.», Григорія Нудьги «Перші бакалаври та доктори», Валерії Нічик «Києво-Могилянська академія і німецька культура», у менш знайій німецькомовній розвідці Петера Кірхнера «Студенти з Лівобічної України в німецьких університетах другої половини XVIII століття» (*Studenten aus der Linksufrigen Ukraine an deutschen Universitäten in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*), а також в енциклопедії «Києво-Могилянська академія в іменах XVII—

¹⁶ Ушкалов Л. Дещо про українське многоцвіття. С. 338.

¹⁷ Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете*, 1885. Кн. 4. С. 1—103 (С. 13).

XVIII ст.». Перший у підросійській Україні Харківський університет, чиїм хрещеним батьком був Григорій Сковорода, якого Шевченко навіть не згадує у своїй програмовій статті про Україну між Заходом і Сходом, так само годі уявити відірваним од німецького джерела. Згадаймо, услід за Ушкаловим, класичну студію на цю тему Дмитра Чижевського «Стосунок Фіхте та його школи до Харківського університету», а також численні публікації інших авторів на сторінках старої серії «Збірника Харківського історико-філологічного товариства»¹⁸.

Наведу ще кілька прикладів. Напередодні ліквідації Гетьманщини генеральний хорунжий Микола Ханенко писав до свого сина Василя, який лаштувався 1746 р. до студій у німецькому місті Кіль:

Обучаться жъ тебѣ Латинскаго и Французскаго языковъ не забывая и Нѣмецкаго; а если допуститъ время хотя и другихъ какихъ: и такой успѣхъ въ оныхъ стараться получить чтобъ могъ еси чинно и свободно оными разговаривать и самымъ изряднымъ стилемъ писать, найпаче же и всякихъ высокихъ авторовъ на тыхъ языкахъ не токмо читать, но и переводить и толковать былъ бы еси достаточенъ; а сверхъ языковъ долженъ еси обучаться совершенно церковной и свѣтской Генеральной и Партикулярной Истории, такожъ ученію Поэтики, Реторики съ стилемъ, Логики, Физики и Метафизики, хотя по части да отъ математики, Арифметики, Логистики, и астрономики, Геометрії, Тригонометрії, и Геометрії Практики, то есть Геодезії, Архитектуры Воинской и Гражданской, Географії, Этики, Экономики, Политики, Юреспруденції и Механики да и протчего; въ томъ числѣ хотя

¹⁸ Ушкалов Л. Дещо про українське многоцвіття. С. 337.

бы какого и художества честнаго напрымѣрь фехтуры, т. е. живописства, музыки, либо какого другого майстерства, что честному и ученому человѣку, къ знанію и искуству благопристоино [...] ¹⁹.

Не кажу тут нічого про мову Миколи Ханенка. Зазначу лишень, що його щоденникові записи 1720-х рр. були писані добірною українською говірною мовою. Але за якихось 20 років його мова в офіційно-ділових текстах наблизилася вже до російського взірця ²⁰. Тут важить той факт, що перебування українських юнаків ув університетах Заходу не було звичайним здобуванням знань. Ішлося часто про наукові здобутки таких студентів під час студій за кордоном. Згадаю бодай «Грамматыку словенскую» (*Grammatica Slavonica*, 1643 р. і 1645 р.), написану Іваном Ужевичем під час навчання в Паризькому університеті, а також його ж таки працю «Розмова-Бесѣда», переклад руською (*lingua popularis*) та слов'янороською мовою (*lingua sacra*) відомого розмовника «*Colloquia et Dictionarium Septem linguarum*» Ноеля де Берлемонта ²¹.

¹⁹ Ханенко М. Сыну моему Василию Ханенку увещание. О бумагах Генерального Хорунжего Николая Даниловича Ханенка. *Черниговские губернские ведомости*. 1852. № 34. С. 349–350; Danylenko A. "With a dispatch of seven cucumbers fresh...": Mykola Hanenko as a case study of linguistic mentality in the eighteenth-century Hetmanate. *Harvard Ukrainian Studies*. 2011 (2007). Vol. 29. No. 1–4. P. 225–256.

²⁰ Danylenko A. "With a dispatch of seven cucumbers fresh...". P. 246.

²¹ Розмова. Бесѣда. Das ruthenische und kirchenslavische Berlaimont-Gerprächsbuch des Ivan Uževyč / Hrsg. von D. Bunčić, H. Keipert. München : Otto Sagner, 2005.

Оскільки ми знаходимося в стінах Києво-Могилянської академії, то згадаю Симеона Тодорського, єпископа синодальної Російської православної церкви від 1743 р. Народжений 1700 р. у Золотоноші, Тодорський навчався у Києво-Могилянській академії у 1718–1727 рр., а згодом у Галльському університеті, де він став одним зі студентів Йоганна Міхаеліса, відомого німецького сходознавця та богослова. Після здобуття вищої освіти в Німеччині Тодорський повернувся до Києва, де викладав у Києво-Могилянській академії грецьку, гебрійську та німецьку мови. Бувши у Галле близьким до пієтистів, Тодорський переклав 1735 р. з німецької відому працю Йоганна Арндта «Чотири книги про істинне християнство» (*Vier Bücher vom wahren Christentum*). Популярний у Східній Європі, цей переклад потрапив до Києва, де ще й сьогодні можна знайти його примірники в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського та Національній історичній бібліотеці України ²². Заборонений із самого початку в Росії, цей текст надзвичайно цікавий із мовного погляду — він містить очевидні фонетичні та граматичні риси того, що його можна назвати українською редакцією церковнослов'янщини XVII–XVIII ст. ²³, всупереч спробам деяких

²² Арндт И. Чтири книги в истинномъ Христіанствѣ. Halle : Waisenhausdruckerei, 1735. Buch 1. S. 18–418; Buch 2. S. 419–1004; Buch 3. S. 1005–1140; Buch 4. S. 1141–1400.

²³ Наенко Г. М. Переводы Симона Тодорского и церковно-славянский язык в философском дискурсе Украины XVII–XVIII веков. *Old Church Slavonic Heritage in Slavonic and Other Languages* / ed. by I. Janyšková et al. Prague : NLN, 2021. P. 153–162.

російських і німецьких дослідників потрактувати такі риси як звичайнісінькі відхилення від норми російської мови того часу ²⁴.

Іще один із прикладів, який заперечує тезу про нібито «другорядну» культуру України. За гетьмана Івана Мазепи Києво-Могилянська академія переживала свій «золотий вік», коли усталився звичай викладання філософії за тогочасним західноєвропейським взірцем, переважно в оперті на таких авторів, як Педро Уртадо де Мендоса, Родріго де Арр'яга та Франсіско де Ов'єдо. Хоча київські філософи часто йшли за згаданими авторами, вони у деяких питаннях воліли почасти спиратися на інші джерела, зокрема «Хронографію» Жільбера Же-небрара, який викладав і аристотелівську, і платонівську позиції, а також Корнеліса Корнеліссена Ван Ден Стеєна ²⁵. Це, так би мовити, був не стільки єзуїтський, скільки загальноєвропейський стандарт того часу. Але у багатьох питаннях українські професори виявляли помітну самостійність, зокрема в перекшталтуванні переліку як до-, так і післявавілонських мов. Скажімо, у Стефана Яворського

²⁴ Mengel S. Schulze-Gerlach Ch. Pietismus als Erbauungsbewegung: die besondere Rolle der Vier Bücher vom wahren Christendum von Johann Arndt. *Letonica*. 2016. No. 32. S. 15–20.

²⁵ Вакуленко С. Слов'янська група мов у класифікаційних спробах київських професорів філософії (кінець XVII – перша половина XVIII ст.). *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica Philologica* 97–2008. *Ucrainica III: Současná Ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury*. 2. Část. *Sborník článků*. IV. *Olomoucké symposium ukrajinistů*. 28.–30. Srpna 2008. Olomouc, 2008. S. 555–560.

(1691 р.) натрапляємо на такі мови, як *Polonica*, *Bohemica*, *Moravica*, *Bolgarica*, *Moldavica*, *Lythuanica* (білоруська) і *Moschovitica* порівняно з трьома мовами у Ван Ден Стеєна; допіру 1727 р. Амвросій Дубневич додає глотонім *Rutenica* (руська мова) у зв'язку з дедалі відчутнішим після 1720 р. проникненням російської мови (*lingua Moschovitica*) на українські терени ²⁶.

«Мовна революція» Костянтина й Мефодія

А зараз кілька слів про більш віддалені часи, адже Грицак правив про «рабську залежність» ранньої православної культури від візантійських взірців, тобто візантійського Сходу. Про це пишуть сьогодні не тільки українські науковці. Згадаю одну з останніх збірних праць польських (і одного литовського) дослідників «Між Сходом і Заходом: Православ'я і унія» (*Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia*) із серії «Культура Першої Речі Посполитої у діалозі з Європою» (*Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą*). Назва тому дуже прозора: і православ'я, і унія в межах польсько-литовської держави із панівною польсько-латинською ідеологією визначаються як проміжні (читай — не самодостатні) явища, адже розглядаються вони винятково в їх «динамічних» відносинах, з одного боку, «європейським» православ'ям по занепаду Візантійської імперії та, з другого боку,

²⁶ Вакуленко С. Слов'янська група мов. S. 558.

Московією, що саме в той час вбивалася в пір'я ²⁷. Контекстуалізація як дослідницький прийом перетворюється на «цивілізаційно-просторову» інтерпретацію, яка заступає аналіз історичний, скерований на внутрішню реконструкцію доглибинних змін в українській культурі.

Тут варто запевнити, що ніхто й не буде стверджувати, що, приміром, тексти українського візантійця Кирила Турівського не прозраджують його наслідування (*imitation operis*) Прокла Царгородського, Тита Вострського, Єпифанія Кіпрського, Симеона Логофета, Кирила Олександрійського, Григорія Назіанзина, Теофілакта Болгарського та інших. Однак за такого «сонмища» імен чи варто забувати, що те наслідування було творче й навіть оригінальне ²⁸?

Оскільки ми звернулися до давніших — візантійських — часів, то варто зупинитися на властиво мовному аспекті ранньохристиянської української культури у IX — X ст. Як здається, ніхто із прибічників тези про «другорядність» української, радше давньоукраїнської, культури його не порушував, хоча проблема вибору літургійної мови давніми українцями мала надзвичайну вагу і наслідки для дальшого розвою їхньої культури. Інакше кажучи, запитаймо, чи сучасні культурологи замислювались над тим, наскільки вибір мови у IX ст. був пов'язаний

²⁷ Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia / red. M. Kuczyńska. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2017. S. 7.

²⁸ Ушкалов Л. Дещо про українське многоцвіття. С. 338.

з експансією візантійської культури, адже «мовні шати» мали на той час досить конкретне призначення — робити слово Боже поміж людом слов'янським зрозумілим? Відповідь пропоную шукати у таки невдалій моравській місії Костянтина Філософа (Кирила) та Мефодія, як вона оповідається у паннонських житіях цих двох слов'янських просвітителів.

Існує безліч як текстологічних, так і культурологічних інтерпретацій житій солунських братів. Немає сумніву, що саме Костянтин та Мефодій є творцями старослов'янської мови, яку давні українці використовували як писемно-літературну. Ніхто не може заперечити, що візантійське богослужіння старослов'янською мовою та відповідний корпус богослужбових книг поширилися на Русі на початку XI ст. за часів Ярослава Мудрого. Утім, запровадження старослов'янської мови як літургійної на слов'янських обширах було геть революційною подією у цілій Європі. На відміну від латини, греки та гебрайщини як літургійних, старослов'янська мова мали всі говірні, або живомовні ознаки. Мова ця, маючи південнослов'янську основу, була створена, як розповідається в житіях двох рівноапостольних братів, на прохання слов'янського простолію. Ось як передано в житії Мефодія слова моравського принца Ростислава, який звертається до імператора візантійського Михайла III:

Й прийшло до нас багато вчителів від італійців, й від греків, і від німців, й вчать нас по-різному, а ми,

слов'яни, люди прості [*проста чадь*], й не маємо (нікого), хто б нас навчив істини і дав нам знання ²⁹.

Цікаво, що в житті Костянтина ми натрапляємо на схожу самоідентифікацію в устах хозарського кагана, який під час хозарської місії солунських братів був виголосив «Ми люде некнижні» ³⁰.

Щоб зрозуміти значення виразів *проста* та *некнижна*, не забуваймо, що Костянтин і Мефодій мали до діла не стільки із селянами, скільки з тодішньою елітою з-поміж мешканців Моравії та Хозарії відповідно. Тож годі вбачати в тих оцінках щось зневажливе на кшталт презирливих назв німецьких священників та їхніх парафіян взірця *грубая чадь* ³¹. Отже, прикметник *простий* вживався у житіях святих рівноапостольних братів як синонім до слова *некнижная* і водночас як антонім до визначень *умная* та *книжна* ³². Іншими словами, старослов'янська мова, яку з дозволу Папи Римського солунські брати «подарували» слов'янам, була не *lingua rustica* 'селянська мова', як її визначив свого часу італійський дослідник Рікардо Пікк'іо, а мова,

²⁹ Старослов'янський текст див.: Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1930. С. 71 – 72.

³⁰ Там само. С. 21.

³¹ Там само. С. 75; див. детальніше: Frick D. A. "Foolish Rus'": On Polish civilization, Ruthenian self-hatred, and Kasijan Sakovyč. *Harvard Ukrainian Studies*. 1994. Vol. 18. No. 3–4. P. 210–248 (P. 215).

³² Dvorník Fr. Les legends de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague : Orbis, 1933. P. 339–343.

зрозуміла для місцевих слов'ян, які прагнули відправляти службу Божу своєю рідною мовою ³³.

На кону християнізації європейських народів це був неочікуваний *tour de force*: слов'яни отримали як літургійну не чужу незрозумілу для себе мову на зразок латини, греки або гебрайщини, що їх брати відносили до т. зв. «тримовної єресі», а свою рідну, говірну мову. Хоч як крути, але це була справжня революція у ході християнізації слов'янського люду, на яку жодний із західноєвропейських народів на той час не спромігся. Тим-то зрозуміло, чому Рим увесь час вагався, чи варто взагалі і наскільки варто підтримувати слов'янську літургію. Досить навести такі вибіркові дати, щоб зрозуміти вагання Риму ³⁴:

870 р. — дозвіл на слов'янську літургію в Моравії від Папи Адріана II;

873 р. — заборона слов'янської літургії в Моравії від Папи Іоанна VIII;

880 р. — дозвіл на слов'янську літургію в Моравії від Папи Іоанна VIII;

885 р. — остаточна заборона слов'янської літургії від Папи Стефана V.

Недарма Ю. Шевельов потрактував запровадження слов'янської мови як літургійної виявом

³³ Picchio R. Guidelines for a comparative study of the language question among the Slavs. *Aspects of the Slavic Language Question*, 1: *Church Slavonic — South Slavic — West Slavic* / ed. by H. Goldblatt, R. Picchio. New Haven : Yale Concilium on International and Area Studies, 1984. P. 1 — 42 (P. 21).

³⁴ Див. докладніше: Verkholyantsev J. *The Slavic Letters of St. Jerome*. DeKalb, IL : NIU Press, 2014. P. 19 — 20.

«лінгвістичного демократизму»³⁵, адже християнізація слов'ян від Візантії стала засобами говірної мови на відміну від латинськомовної християнізації західноєвропейського світу, який пізніше почали називати «латинським».

Постає питання щодо суті постульованої «другорядності» культури Давньої Руси з огляду на використання живомовної старослов'янщини за дозволом, до речі, вселенського патріарха та Папи Римського. Певно, ця революція вимагала неабияких зусиль, адже транслювання надбань візантійського християнства потребувало «кадрів» — знавців цієї говірної мови. Спершу давнім українцям опанувати цю мову було набагато легше, ніж германським народам латину, адже «слов'янізація» слов'ян відбувалася природнішим способом, ніж латинізація «німої» Європи. І хто ж не погодиться, що давні українці були не більш «другорядні», ніж їх західноєвропейські, передусім німецькі сусіди. На цьому етапі слов'яни потребували більше перекладачів для трансляції додаткових грецьких текстів, а німці — вчителів мови.

Хоч як парадоксально, відшліхтовування старослов'янщини у скрипторіях Давньої Руси на тлі драматичних подій у Болгарії та Македонії мало далекосяжні висліди. За часів останнього й найвідомішого патріарха Другого болгарського царства

³⁵ Shevelov G. Y. Prosta Čadъ and Prostaja Mova. *Harvard Ukrainian Studies*. 1988/1989. Vol. 12–13: Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine. P. 593–624 (P. 596).

Євтимія Тирновського старослов'янщина перетворилася у XIV ст. на те, що його можна назвати «церковнослов'янщиною», якщо під нею розуміти скам'янілу й вихолощену мову, закриту до говірних нововведень³⁶. Намагаючись удосконалити кирило-мефодіївську книжну традицію, слов'яни мимохіть зреклися «простомовного первня», що його запровадили Костянтин та Мефодій. У ґрунті речі, від хвилини, коли старослов'янська мова була оголошена незмінно сакральною, коло замкнулося — православна церква, включно з її давньоукраїнською галузкою, дісталася у XIV ст. того самого пункту у своєму розвитку, що його католицька церква, яка обрала латину як мову літургійну, сягнула кількома століттями раніше.

Реакція різних слов'янських народів із кола *Slavia orthodoxa* на постання церковнослов'янщини на місці старослов'янської була різною. Українці укупі з білорусами, які на той час складали руську спільноту у межах польсько-литовської держави, удавалися у XVI — на початку XVII ст. до спроб «здемократизувати» писемний (літургійний) ужиток. Хоча ці спроби були мляві та спорадичні, вони могли здаватися революційними на тлі суцільної «євтимізації» *славеноросского языка*³⁷. Досить сказати, що під ту пору не було зроблено жодного повного перекладу Нового Заповіту мовою простою, хоча деякі частини тексту Пересопницького Євангелія (1556—1561) та інших пам'яток зазнали

³⁶ Picchio R. Guidelines for a comparative study. P. 9, 13.

³⁷ Shevelov G. Y. Prosta Ćadъ and Prostaja Mova. P. 616.

певного «спрощення», або «демократизації», мовних засобів. За свого роду компроміс може правити застосування глос на тлумачення неслов'янських та церковнослов'янських одиниць, а навіть східнослов'янських і питомих регіональних форм³⁸. Приклади говірних (живомовних) елементів у таких пам'ятках досліджені і докладно переповіджені в граматиках та підручниках з історичної граматики української мови.

Тут варто підкреслити, що розмивання канонів церковнослов'янщини за польсько-литовських часів, хоч і вибірково безсистемне, було не так випадкове, як передбачуване, це був вияв простомовного первня, закладеного Костянтином та Мефодієм у основу старослов'янської мови. Але це вже була реакція руської простої некнижної чаді часів польсько-литовської держави на оцерковлення говірної у своїй основі старослов'янської мови. Загалом беручи, притиск на простій мові та спроби застосувати «простомовні» принципи до «оцерковленої» старослов'янщини були місцевим, доморослим почином. Взагалі, на той час склалася парадоксальна ситуація. Що кодифікованішою ставала церковнослов'янська мова, як-от у «Граматиці» Лаврентія Зизанія 1596 р., а особливо в «Граматиці» Мелетія Смотрицького 1619 р., тим «глупішою», мовлячи словами Івана Вишенського, ставала Русь під тис-

³⁸ Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє — унікальна пам'ятка української мови. *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик* / ред. В. В. Німчук та ін. Київ : [б. в.], 2001. С. 13–54 (С. 49).

ком польсько-латинської культури ³⁹. Єдиним порятунком для «глупої Руси» було розмивання норм скам'янілої й незрозумілої посполитому люду церковнослов'янщини і повернення до говірних засад, закладених Костянтином і Мефодієм при творенні старослов'янщини. Саме через це не випадає погодитися з тими дослідниками, які нічого сумняшеся стверджують, що практика перекладання на руських землях релігійних творів зрозумілою говірною (простою) мовою була запозичена з Заходу, зосібна з Польщі ⁴⁰. Якщо і був відповідний вплив, то він не суперечив своїй, доморослій практиці від часів хозарської та особливо моравської місії Костянтина та Мефодія.

Намагання схарактеризувати зазначені процеси «розмивання» церковнослов'янщини через реформаційні і контрреформаційні імпульси з боку Заходу постають необґрунтованими, радше — спрощеними. Скажімо, наївною виглядає спроба Міхаеля Мозера пояснити появу терміна *простая мова* під впливом німецької назви *die Gemeinsprache*, уперше вжитої в XIV ст. ченцем-августинцем Леопольдом Штайнройтером, автором «Австрійської

³⁹ Danylenko A. Constantine and Methodius, "foolish Rus'", and the vagaries of literary Ukrainian. *Old Church Slavonic Heritage in Slavonic and Other Languages* / ed. by I. Janyšková et al. Prague : NLN, 2020. P. 31 — 44 (P. 35).

⁴⁰ Isajewicz J. Post-Byzantine and Latin civilizations in East-Central Europe: zones of coexistence and of mutual influence. *East-Central Europe's Position within Europe. Between East and West* / ed. by J. Kłoczowski. Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2004, P. 191 — 207 (P. 201).

хроніки 95 правлінь»⁴¹. Спроба ця є звичайним відгомонам методологічного тренду, пропагованого частиною культурологів, визначати українську культуру як «другорядну», як таку собі позичальницю західноєвропейських взірців, часто-густо через посередництво польських, а перегадом російських наслідувань.

Теза про «вторинність» української культури втрачає на своїй силі, якщо мати на оці спадковість простомовної тенденції в історії української культури. До речі, коливання між простомовним первнем, плеканим українцями від часів Костянтина та Мефодія, та його скам'янілим (оцерковленим) різновидом — річ очевидна навіть для новітньої доби. Деінде я виокремив два етапи у відродженні простомовного первня в новітній історії української мови після «м'явих» експериментів із текстом Пересопницького Євангелія. Перший можна обмежити серединою ХІХ ст., а другий — часом після здобуття Україною незалежності. На перший етап припадає діяльність т. зв. «малоросійської трійці», до складу якої входили такі священники, як подолянин Василь Гречулевич (1791—1870), волинянин Стефан Опатович (1832—1892) та мій земляк — харківець Іоан Бабченко (роки життя невідомі). Їхні гомілетичні твори, надруковані українською мовою напередодні Валуєвського указу 18 липня 1863 р., допомогли зодягти церковнослов'янську мову у простомовну «свиту» (якщо згадати Шевченків

⁴¹ Мозер М. Что такое "простая мова"? *Studia Slavica Hungarica*. 2002. Vol. 47. No. 3—4. С. 221—260.

«польський кунтуш») на зразок саме тих «строїв», що їх плекали наддніпрянські письменники для текстів «секулярних»⁴². Другий етап відродження простомовної тенденції припадає на період, який я пропоную називати «діалектною реконкістою»⁴³. Річ-бо в тім, що після здобуття Україною незалежності посилився вплив говірок на українську літературну мову, передусім на її західноукраїнський варіант. Тим-то відродження старослов'янського простомовного первня почало виявлятися у низці говіркових або говірних перекладів Святого Письма, а також у певному розмиванні норм сучасної української літературної мови⁴⁴.

Тепер — попередні підсумки. На тлі простомовної кирило-мефодіївської традиції, яка не заникала на теренах України від самого почину, теза Шевченка — Грицака про «другорядність» української культури втрачає на переконливості. Ба більше, хай схематичне, але таки синтетичне висвітлення фактів, що стосуються культури Давньої

⁴² Danylenko A. The "Little Russian Triad" and the formation of literary Ukrainian in the nineteenth century. *Cossacks in Jamaica, Ukraine at the Antipodes. Essays in Honor of Marko Pavlyshyn* / ed. by A. Achilli et al. Boston : Academic Studies Press, 2020. P. 232–248.

⁴³ Гриценко П. Е. Диалекты в современной языковой ситуации Украины. *Исследования по славянской диалектологии* / ред. Л. Э. Калнынь. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2012. С. 18–42.

⁴⁴ Danylenko A. How many varieties of standard Ukrainian does one need? Revising the social typology of standard Ukrainian. *Die Welt der Slaven*. 2015. P. 223–247.

Руси та руської спільноти часів польсько-литовської держави, не дають підстав дивитися на Захід як на центр еманациї культурних імпульсів у бік України. Вона була не сильнішою за еманацию культурних імпульсів із боку Франції за часів Короля-Сонця у бік, скажімо, Богемії або Швеції. Західний (точніше — західноєвропейський) акцент, ненастирливо пропагований Шевченком та згруба накидуваний Грицаком, позбавляє Україну її протилежної — східної — орієнтації. Накидання тези про «другорядність» культури України не є далекоглядним, дарма що поняття Сходу обросло, як стверджує Наталя Яковенко, квазінауковою семантикою — ідеологічною, культурною, ба й просторовою ⁴⁵. Справді-бо Візантія і Московія, в яких убачається джерело східної, тобто «неєвропейської» традиції в культурі України, лежали на південному заході і північному сході відповідно. Попри оголошену дилему «Захід чи Схід» в історії України та її культурі, європоцентрична парадигма позбавляє Україну її другого цивілізаційно-просторового складника — східного.

Пантелеймон Куліш про «спільну руськість» та «Арабо-Магометанську культуру»

Зазначену цивілізаційно-просторову дилему вдало схарактеризував Пантелеймон Куліш у своїй ві-

⁴⁵ Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї. Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ : Критика. С. 333–365 (С. 341).

домій сентенції, що українці «лежат головою к Европе, а ногами к Азии»⁴⁶.

До речі, Куліша час від часу, мимохідь і похапцем, згадують у контексті пошуків за місцем України поміж Заходом і Сходом. Шевченко не є винятком у цьому разі. Недарма в епіграфі до свого есею він подає Кулішеві слова «І зрозумій, який ти азійт мізерний» із його поезії «До рідного народу» 1882 р., а далі скаржитися, що той, мовляв, так і не спромігся віддати належне Польщі за її посередництво у впровадженні західних цінностей на українських землях⁴⁷. Більш недоречного закиду Кулішеві годі й уявити.

Певно, що в низці своїх поезій, розпорошених, зокрема, у збірках «Хуторна поезія» та «Дзвін», Куліш писав про негативні наслідки монгольського панування на Русі та його впливи на «статарену Москву». Утім, тут є одна заковика. Кулішеве ставлення до Москви в рамках дилеми «Європа або Схід» було, як зазначає Євген Нахлік, амбівалентним: з одного боку, він засуджував засилля монголо-татарських пережитків у російській культурі, а з другого міг поцінувати засвоєння Росією здобутків європейської цивілізації⁴⁸.

⁴⁶ Кулиш П. А. Искатели счастья. Посмертный роман П. А. Кулиша. *Ежемесячные сочинения. Литературный журнал И. Ясинского*. Санкт-Петербург, 1903. № 4. С. 398. Див.: Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. Київ : Український письменник, 2007. Т. 2. С. 22.

⁴⁷ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. С. 6.

⁴⁸ Нахлік Є. Схід — Україна — Захід: Погляд Пантелеймона Куліша. *Sprache und Literatur der Ukraine zwischen Ost und West. Мова та література України між сходом і заходом* / Hrsg. von J. Besters-Dilger et al. Bern : Peter Lang, 2000. S. 33—53 (S. 34).

Така амбівалентність є віддзеркалена, скажімо, в Кулішевих поглядах на становище української мови поміж польською та російською ⁴⁹. Залишаючи деталі його пояснень щодо історичних особливостей розвитку української мови, яку він називав «старорушчинію» на противагу «новорушчині» — російській мові, наведу прецікавий витяг із Кулішевого листа від 7 липня 1892 р. до Марії Вовк-Карачевської:

Не вгасила пушкинська новорушчина нашего старорусского, бояновского духу, а воскресила его. По свой русской природе, вона нам не ворожа, — не те вона, що полцизна ⁵⁰.

Ще категоричніше Куліш висловився щодо переваг такого споріднення з «братньою новорушчинію» попри драконівські намагання «царських творителів руської єдиности» 1863, 1876 та 1882 рр. знести «словесну автономію» українців:

Элемент ляхошляхецкій вкупі з элементом татаро-хлопацьким, народив козацину нам на погибель, и не погибли ми з нашою старорушиною едино черес те, що братня наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу и виконавчу власть, — не так як республики шляхецька и її fac-simile — республика — козацька ⁵¹.

⁴⁹ Див. докладніше: Даниленко А. Про мову Куліша і Куліш про мову. *Збірник Історико-філологічного товариства*. Харків, 2019. Т. 16. С. 71–98.

⁵⁰ Могилянський М. П. О. Куліш у 90-х роках (листи і документи). *Червоний шлях*. 1925. № 8. С. 180–199 (С. 191).

⁵¹ Там само. С. 192.

Тут подивую та заспокою критиків. Куліш визнавав споконвічну «спільну руськість» не за великоросійським наріччям, а за «малоросійською мовою», або «старорущчиною». Але історично обидві мови мали тенденцію до вторинного зближення у писемному стандарті. Це в ідеалі — мова біблійно-руська, але з українською вимовою. У редакції роману «Чорна рада» від 1846 р. Куліш спробував відтворити високий стиль саме такої «малоросійської мови», спільної з походження для українців і росіян. Ба більше — властиво у цьому річизі він і працював над перекладом біблійних текстів, що спричинилося до нерозуміння його мовної програми з боку Івана Франка, а пізніше й молодого Святослава Гординського⁵².

Загалом беручи, Кулішеві погляди навряд чи можуть задовольнити сучасних інтелектуалістів, які шукають за цивілізаційним стрижнем української культури на Заході, а не на Сході. Кулішева історіософія аж ніяк не надається до однозначного тлумачення, а надто в європоцентричному сенсі, про що свідчить, до речі, неоковирне цитування Куліша Шевченком. У своїй книжці «Хуторская философия и удалённая от света поэзия» 1879 р. Куліш провадив про історичну відносність європоцен-

⁵² Danylenko A. From the Bible to Shakespeare. Pantelejmon Kuliš (1819–1897) and the Formation of Literary Ukrainian. Boston : Academic Studies Press, 2016. P. 193–196; Даниленко А. Куліш як перекладач Шекспіра. *Пантелеймон Куліш. Переклади і переспіву* / упоряд. О. Боронь, О. Федорук, коментар О. Лучук, наук. ред. А. Даниленко. Київ : Критика, 2020. Т. 1 : Шекспірові твори. С. 327–350 (С. 347–348).

тричної (а властиво, германо-романоцентричної) схеми розвитку людства і про духову самодостатність руського світу. Куліш висловив думку про втрачений слов'янами в історії шанс посісти провідне місце на європейській арені, а також про теоретичну ймовірність того, що в минулому, за сприятливих історичних умов, не Західна Європа, а саме Східна Слов'янщина, яка у вигляді Київської Русі від Володимира Великого до Володимира Мономаха досягла надзвичайно високого рівня самобутнього розвитку, могла б утвердитися на провідних ролях у загальноєвропейській цивілізації⁵³:

Если бы продолжился порядокъ вещей, который начался во времена Владимировскія, судьба земного шара была бы иная. Не съ юга на сѣверъ, а съ сѣвера на югъ, пошла бы обновительная культура; новыя идеалы высокаго и великаго заняли бы вѣчно творящій духъ природы; не развратомъ, а «стыдѣніемъ», сопровождалось бы тогда возрожденіе гуманизма, и въ результатъ тысячелетней возни мы получили бы не Францію и папу, а нѣчто иное⁵⁴.

Шко́да, що її завдали пізніше монголи Русі, виявилася фатальною, бо Русь перетворилася на «татарщину», а пізніше панування польської культури пригальмувало повернення русичів до своїх коренів:

Латинская церковь [...] оставила в нашихъ школахъ схоластику, какъ нравственную сухотку, которая пе-

⁵³ Нахлік Є. Схід — Україна — Захід. С. 34—35.

⁵⁴ Кулиш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. Санкт-Петербург : Типография Товарищества «Общественная польза», 1879. С. 99.

редавалась изъ рода въ родъ наслѣдственно. Польщизна, подобно вампиру, высасывала жизнь изъ нашего родного слова; оно блѣднѣло, чахло, и живой народъ чуждался его въ своей бесѣдѣ, какъ гостя изъ царства тѣней ⁵⁵.

Згадка про «козацьку республіку» як одну з причин занепаду «старорущини» не є випадковою ⁵⁶. Вона перегукується із загальним ставленням Куліша до козаччини та гайдамацтва — «ляхотатарського виро́дка-козацтва, и достойного ча́да ёго — гайдамацтва» ⁵⁷. Сюди можна додати низку поезій, присвячених славетному Шекспірові, на якого може лише уповати «народ незгідний, прибу́да степовий, наслі́дник розбишацький», сповнений «козацької волі дикої» та «безумного гайдамацтва» ⁵⁸. Задля ілюстрації згадаю тут ще суперечку Куліша з Миколою Костомаровим, який, дарма що професійний історик, таки не спромігся вийти за межі популістської (простонародної) історії українців. Саме він присудив українській мові повік залишатися говіркою для хатнього вжитку, ба й зникнути «по истинному влеченію народа» під тиском тих мов, які віддавна мали сформовану літературу й на-

⁵⁵ Кулиш П. А. Хуторская философия. С. 103.

⁵⁶ Даниленко А. Від «казащини» до «старорущини», або Про мовні суперечки М. Костомарова з П. Кулішем. *Слов'янські обрії*. Київ : [б. в.], 2018. Вип. 9: XVI Міжнародний з'їзд славістів (м. Белград, Сербія, 20–27 серпня 2018 р.). Доповіді української делегації. С. 400–409.

⁵⁷ Могилянський М. П. О. Куліш у 90-х роках. С. 191.

⁵⁸ Твори Пантелеймона Куліша. Львів : Просвіта, 1908. Т. 1. С. 254.

уку, тобто російської і польської мов. Натомість Куліш мав усі підстави зняти бунт проти романтизації «ляхотатарського виродка-козацтва» й приниження статусу української мови ⁵⁹. Як він писав у листі до Григорія Галагана, щоб «выробыть формы змужычалои нашої речи на послугу мысли всечоловичній» ⁶⁰, треба було позбутися панування «виродка-козацтва» не тільки в історіософії, а й у словесності, відслонивши мужицьку запону й окресливши шлях окультурнення українського народу, його літератури та мови ⁶¹.

На перший погляд, Кулішеве осмислення дилеми «Захід чи Схід» здається суперечливим, що можна пояснити рисами його вдачі, а також геокультурними і геополітичними обставинами його часу. Утім, як пише Нахлік, Куліш змагав до гармонійного поєднання в українців національної самобутності з культурними здобутками латинського Заходу і візантійського, навіть мусульманського Сходу ⁶². Якщо спроектувати лінгво-філософську концепцію Куліша на сучасні теорії щодо проміжного становища України поміж двома бігунами — Заходом і Сходом, з котрих другий знаходиться на цивілізаційному забіччі, унаочнюється кілька важливих фактів.

⁵⁹ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Т. 2. С. 49.

⁶⁰ Частная переписка Г. П. Галагана. 3. Письма П. А. Кулиша (1856—1858 г.г.). *Киевская старина*. 1899. Т. 66. С. 341—355 (С. 349).

⁶¹ Даниленко А. Про мову Куліша і Куліш про мову. С. 90.

⁶² Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Т. 2. С. 82.

По-перше, Кулішеві погляди набагато стереоскопічніші, щоб бути цитованими на доказ західно-європейського виміру України, а тому аргументи сучасних інтелектуалістів щодо «другорядності» української культури та неминучої вестернізації цієї країни на тлі Кулішевої історіософії є спрощеними, а надто — упередженими. По-друге, коли не зважати на спорадичні згадки про скитів, сарматів та монголо-татар⁶³, сучасні культурологи потрактовують візантійське християнство і неовізантинізм (як духовне опертя Московського царства) укупі з Кримським ханством та Османською Портою як «справжній» Схід (чи то пак Південь)⁶⁴, або, як пише Яковенко, «тюркський Орієнт»⁶⁵. Але дискусія про Україну як Великий — біологічний, гідрографічний, етноконфесійний, соціально-економічний — кордон між Заходом і тюркським Сходом, тобто всім тим, «що було на схід та південний схід від України» у XIV—XVIII ст.⁶⁶, залишає поза увагою контакти давніх українців із тим, що його називають раннім ісламським світом. А це ж мало не пів тисячоліття! Це ж справжня історіографічна прірва, за якої поняття Сходу виявляє свою концептуальну неповноту геть у всіх розважаннях про проміжне становище України між Заходом і Сходом. На чому ж тоді спирати постульовану

⁶³ Див., наприклад: Лисяк-Рудницький І. Україна між сходом і заходом. С. 3—4.

⁶⁴ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. С. 8—9.

⁶⁵ Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї. С. 364.

⁶⁶ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом. С. 30.

«другорядність» її культури порівняно із Заходом? Від якого часу? Від часу «модернізації» козацтва, яке, попри свою поліетнічність, залишалося завжди «українським» та «православним»?

Брак ранньоісламських причинків спровокований, здається, не тільки обмеженими відомостями про ймовірні контакти і взаємні впливи Давньої Руси й ісламського Сходу до часів монгольської навали, але й необізнаністю з «екзотичними» ісламськими пам'ятками. У зв'язку з цим вкотре випадає дивуватися синтетичності історіософських поглядів Куліша, який, вихваляючи самотність ранньої ісламської культури в поемі «Магомет і Хади́за» та інших творах на цю тему, написав у листі до Михайла Драгоманова від 22 березня 1883 р.:

У тих поемах думає він [Куліш] змалювати найвиразніші появи Арабо-Магометанської культури, до її за-непаду в перевазі над нею варварства, з одного боку — Азіяцького, а другого — Європейського. Не покидаючи рідної Українщини, автор у поезії чужої жизні відпочиватиме духом од Польсько-Езуїцького, Москво-Російського и нашого Козако-Українського фанатизму, котрий не дає легко дихати поетові ⁶⁷.

У жодного із сучасних істориків або культурологів, які писали на тему становища України між Заходом і Сходом, годі віднайти такий структурований перелік чинників до цивілізаційного розвитку України. А для Куліша «Арабо-Магометанська куль-

⁶⁷ Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. Прага : Укр. істор.-філол. тов-во в Празі, 1937. С. 7.

тура» була, як ми бачимо, доконечним складником в історії України та її культури!

Чи існувало дохристиянське письмо русів?

Відомостей про зносини раннього мусульманського Сходу з Україною існує коли не рясно, то достатньо, хоча самих фахівців із цієї тематики не так і густо сьогодні. Радше сходознавці є, але вони зі зрозумілих причин не дуже переймаються проблемами властиво славістичними. Натомість для славістів ісламський світ залишається екзотичним і ледь приступним через обмаль досліджень з історії слов'ян у їх стосунках з арабами та персами від IX ст. до початку XII ст. Якщо не брати до уваги здобутків польської орієнтальної школи другої половини минулого століття, а також праці сходознавців радянських часів, з-поміж них харківського науковця Андрія Ковалевського, то сьогодні славістично-сходознавча тематика обмежена географічними описами слов'ян та русів у працях арабських авторів класичного періоду.

Утім, в арабських географічних текстах, створених у жанрі «доріг і царств», можна натрапити на інформацію, яка є набагато розлогішою, щоб скоригувати деякі припущення щодо постання українського етносу, його культури та мови.

За браком місця я наведу лише кілька дотичних історіографічних та філологічних фактів. Сподіваюсь, що в їх світлі накидувана європоцентрична парадигма про місце України між Заходом і Сходом виявить свою обмеженість.

Почну з узвичаєного твердження, що з візантійським християнством слов'яни отримали й письмо — глаголицю. Супротивники цього погляду наводять кілька вагомих доказів на користь існування дохристиянського письма, зокрема й ісламського походження. Тут згадаю троє з таких доказів, чия вірогідність вбивається в силу на тлі унікальних відомостей в арабських і перських джерелах.

В одному з найтемніших місць у просторому житті Костянтина Філософа, а йдеться про 8-й розділ у цьому тексті про місію братів у Хозарію 861—862 рр., розповідається, що в грецькому місті Херсонесі (східнослов'янська назва — Корсунь, нинішній Севастополь) Костянтин:

[...] знайшов же тут Євангеліє і Псалтир, руськими письменами [*роуськими писмены*] написані, і людину знайшов, яка розмовляла тією мовою, і бесідував з нею, і розумів смисл того, що вона говорила; до своєї мови прикладаючи різні письмена, голосні і приголосні, і творячи молитву Богові, невдовзі почав читати і пояснювати, і багато хто дивувався йому, хвалячи Бога ⁶⁸.

Вираз «руськими письменами» уже мало не два століття спантеличує славістів, істориків, текстологів та філософів. Можна пригадати десятки теорій, які перемашують кільканадцятьоро аргументів на користь того чи цього припущення. Одна з теорій

⁶⁸ Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. С. 12; український переклад див.: Скляренко В. Г. До питання про «руські письмена» в Житті Костянтина Філософа. *Мовознавство*. 2014. № 1. С. 3—14 (С. 3).

про субституції звуків у слові *роуськими* взяла гору і ввійшла до підручників. Її залюбки переповідають, бо вона задовольняє всіх славістів — як мовознавців, так і культурологів, хоча позірна простота лише заступає складнішу реальність. Ідеться про теорію Андре Вайана та Романа Якобсона, згідно з якою у протографі житія Костянтина було не *роуськими писмены*, а *соурьськими писмены*, де *соурьськими* стосується сирійської мови арамейських християн⁶⁹. Сходознавця теорія ця аж ніяк не переконує, бо вона не підперта переконливим семіто-хамітським лінгвістичним матеріалом. Хоч би що писали сьогодні італійські славісти Джорджо Дзіффер, Крістіанно Дідді та їхні послідовники⁷⁰, які роками працюють над текстологією житія Костянтина, пояснити факт перекладу Євангелія та Псалтиря чи то *роуськими*, а чи то *соурьськими писмены* в рамцях самої славістичної дисципліни взагалі неможливо.

⁶⁹ Vaillant A. Les "lettres Russes" de la Vie de Constantin. *Revue des Études slaves*. 1935. T. 15. No. 1–2. P. 75–77; Jakobson R. Saint Constantin et la langue syriaque. *Université de Bruxelles. Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*. New York : Éditions de l'Institut, 1939/1944. T. 7. P. 181–186.

⁷⁰ Ziffer G. La tradizione russa sud-occidentale della Vita Constantini. *Studi slavistici offerti a Alessandro Ivanov nel suo 70* / ed. by M. Ferrazzi. Udine : Università di Udine, 1992. P. 370–397; Diddi Ch. Il contributo della slavistica italiana all'edizione critica di *Vita Constantini* (con alcuni rilievi per l'edizione dei testi paleoslavi). *Per Aleksander Naumow. Studi in suo onore* / ed. by Lj. Banjanin et al. Alessandria : Edizioni dell'Orso, 2019. P. 25–41.

Але щойно виходиш за межі славістичної парадигми, як натрапляєш на прецікавий матеріал, який міститься в одному середньовічному арабському джерелі. Наскільки я знаю, сучасні славісти не сполучають його із цитованим місцем із життя Костянтина. Ідеться про «Кітаб аль-Фіґріст», або загальний каталог, укладений близько 987 р. Його автор — Абу аль-Фараж Мухаммад Ібн Ісхак Ібн Мухаммад Ібн Ісхак, або коротше — Мухаммад Ібн Ісхак аль-Надім, багдадський бібліофіл та продавець рукописів. Перше біобібліографічне видання у світі, цей каталог містить інформацію про «книги усіх народів, як арабських, так і чужоземних, писаних в мові арабській, а також їхні різновиди письма, що мають до діла із різними науками, з відомостями про тих, хто їх уклав» ⁷¹. З погляду філологічного, 1-й розділ «Фіґріста» є унікальним, адже в ньому Ібн аль-Надім подає відомості про різні мови та різновиди письма, включно з 24 типами арабської каліграфії, та про різні народи, з-поміж яких турки, булгари, хозари, алани, франки, греки, китайці, італійці та багато інших. В одному з параграфів Ібн аль-Надім згадує народ *аль-русіййа* (Русь, руси) й пише таке ⁷²:

Один з людей, кому я довіряю, повідомив мене, що один із правителів гори Кабк [Кавказу] вислав його до правителя Руси [*аль-русіййа*]. Він думає, що Русь користується письмом по дереву, і він показав мені

⁷¹ Kitâb al-Fihrist mit Anmerkungen / Hrsg. von G. Flügel. Leipzig : F. C. W. Vogel, 1871 — 1872. Bd. 1. S. ۷۰.

⁷² Ibid. S. ۷۰.

шматок білого дерева із написом на ньому. Ось взірець його, хоча я не знаю, чи це слова або поодинокі літери.

Чи не вперше про це унікальне свідчення розповів на засіданні Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі 27 березня 1836 р. Християн Данилович Френ, чи то пак Крістіян Мартін Френ — німець із походження ⁷³. Він так само задемонстрував згаданий взірець «руського» письма з «Фігріста» Ібн аль-Надіма, який (взірець) був скопійований для Френа з паризького рукопису його колегою — Густавом Леберехтом Флюгелем. Флюгель довгий час готував до видання текст «Фігріста», який таки побачив світ 1870—1871 рр., але вже по його смерті. Від вікопомного 1835 р. пристрасі за «руським» написом не вщухають. Ще й сьогодні можна натрапити на фантастичні прочитання «руського» напису й пояснення відповід-

⁷³ Frähn Ch. M. Ibn-Abi-Jakub El-Nedim's Nachricht von der Schrift der Russen im X. Jahrhundert n. Ch. Kritisch beleuchtet von Ch. M. Frähn. *Bulletin scientifique publié par de l'Académie Impériale des sciences de Saint-Petersbourg*. St. Petersburg, 1836. Bd. 1/1. S. 6—7; див. також: Frähn Ch. M. Ibn-Abi-Jakub El-Nedim's Nachricht von der Schrift der Russen im X. Jahrhundert n. Ch. Kritisch beleuchtet von Ch. M. Frähn. *Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de Saint-Petersbourg*. VIIe série. Sciences politiques, histoire, philologie. St. Petersburg, 1836. T. 3. S. 507—530.

ного «руського» письма, наприклад, як різновиду індійського письма брахмі ⁷⁴.

Певна річ, такі «прочитання» абсолютно непереконливі як із методологічного, так і з історичного погляду, дарма що переписувачі аль-Надімової копії могли були елементарно припуститися помилок. Сумніви щодо автентичності цього написання можуть постати, особливо серед славістів, які недостатньо обізнані з писемною культурою часів Абассидського халіфату, а також з історією руських поселень і військових кампаній у Причорномор'ї та на Кавказі. Утім, рівнобіжні свідчення в інших арабськомовних пам'ятках того часу змушують таки поставитися до згадки про «руське» письмо у Ібн аль-Надіма з довірою. Додам, що на сьогодні збереглося 15 рукописів цього твору, що, окрім інших фактів, свідчить про його безсумнівну автентичність.

Наведу докази на доказ цього доказу, а саме що дохристиянське письмо слов'ян, включно зі слов'янізованими варягами, таки існувало. Назву тут Фахр-і Мудаббіра (1157–1236), перського автора з міста Лахор на території сьогодинішнього Пакистану. У своєму трактаті «Древо генеалогій» Фахр-і Мудаббін написав про походження хозарського письма і його стосунок до руського алфавіту. Окрім загальної інформації про хозарів, автор подав відомості про їх «кириличний» алфавіт, що його вони, мовляв, запозичили у русів; як він ствердив, письмо

⁷⁴ Серяков М. Л. Русская дохристианская письменность. Санкт-Петербург : [б. в.], 1997. С. 39.

це так само використовували «руми-руси» в Візантії; хозари й руси писали зліва направо, і мали вони аж 22 літери ⁷⁵. Є всі історіографічні підстави припустити, що «руми-руси», які знаходилися в межах Візантії, були болгари, що потверджує поширення письма саме зі слов'янських територій у межах імперії. Утім, маймо на оці, що поміж цих болгар були й слов'янізовані варяги, зокрема й зі складу імператорської гвардії, — про це є свідчення в таких арабських авторів, як аль-Мас'уді, аль-Істахрі та Ібн Хавкаль, що в X ст. писали про слов'ян та русів, котрі були отаборилися поруч із Македонією.

Наведу, як обіцяв, ще й третій доказ на існування дохристиянського письма у русів, про який історики України, поготів славісти, можливо, й не чули. У своєму літописі багдадський історик, географ та мандрівник Ібн Вадіх ал-Йакубі, який помер 897 р., розповідає про одну надзвичайну подію, що сталася 854/855 р. на Кавказі. Згідно з його текстом, народ, який мав назву *аль-санаріййа*, тобто цанари, що жили у північній частині Кахетії, звернулися по допомогу до трьох правителів Візантії, Хозарії і *аль-Сакаліба* (слов'ян) у їх протистоянні з арабським (аббасидським) губернатором Кавказу Бугою старшим. Санарійці зібрали велике військо

⁷⁵ Ta'rikh-i Fakhru'd-Din Mubārākshāh being the historical introduction to the Book of genealogies of Fakhru'd-Din Mubārākshāh Marvar-rūdi completed in a.d. 1206 / ed. by D. E. Ross. London : Royal Asiatic Society, 1927. P. XI, перський текст див. P. ۴۰.

й без бою примусили-таки аббасидів змінити їхню політику на Кавказі ⁷⁶. Свідчення це є промовисте, адже за тодішньою практикою зверталися у таких випадках письмово. Це означає, що офіційні листи-звернення від санарійців (цанарів) були укладені грекою, гебрайщиною та руською (назвімо її — давньоукраїнською) мовою, адже саме південна галузка східних слов'ян була в тісних контактах із Причорномор'ям та Кавказом. А це — Київське, Чернігівське та Переяславське князівства, де місцева говірка мала виразні протоукраїнські ознаки ⁷⁷.

Русь ісламізована

Наведені докази можуть здатися славістам досить екзотичними, але вони мають підтвердження в інших ісламських текстах, які датовані IX — самим початком XII ст. Скажімо, арабські (та перські) географи класичної доби залишили потомкам факти етнографічного, географічного та лінгвістичного характеру про слов'ян і русів. Із географічних праць можна дізнатися про мови, вживані в Східній Європі, та релігію давніх слов'ян, про Новгород і урманів, про Аскольда та Діра, про перші перекла-

⁷⁶ Houtsma M. Th. *Ibn-Wādhīh qui dicitur Al-Ja'qubīs*. Leiden : E. J. Brill, 1883. Pars altera: *Historiam islamicam continens*. P. ۵۹۸.

⁷⁷ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не ви́чоруська мова? С. 11 — 14; див. ще: Огієнко І. І. «Руські» переклади в Херсоні в 860 році. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*. Київ : Українська Академія наук, 1927. С. 358 — 378.

ди слов'янською мовою Нового Заповіту на території Болгарії, про Київ, і про Краків, і про Богемію та інші поселення. Але в контексті обговорення протиставлення Захід — Схід в історії України варто навести ще один надзвичайно важливий факт, який або замовчується у підручниках, або недостатньо висвітлюється у не-сходознавчих працях, поготів у сучасних православних писаннях. Я маю на увазі ісламізацію Давньої Руси.

У «Повісті врем'яних літ» за рік 986 дізнаємося, як князь Володимир вибирав релігію. Читаємо про болгарів магометанської віри, які спробували повернути Володимира на іслам. Вислухавши їх із «насолодою», бо вихваляли вони «похотіння блудні» з жінками, Володимир не наважився визнати ісламського бога — Бохмита (спотворена форма імені пророка Мухаммада), адже йому не люба була заборона їсти свинину, а особливо заборона випивати. Відмовив він і німцям із Риму, і «козарським жидам». А року 987 відрядив Володимир послів до Візантії, які, відвідавши Цареград, порадили князеві прийняти християнство візантійське, бо служба їхня лучча⁷⁸. Усе в цій оповіді сповнене казкових деталей, як і закликання варягів із боку новгородців. Тим-то є всі підстави запитати, а чи справді за цими казковими прикрасами криється бодай частка правди?

Проте арабські й перські джерела фіксують прийняття Володимиром ісламу як довершений факт.

⁷⁸ Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком) / В. В. Яременко (переклад, післямова, коментарі). Київ : Рад. письменник, 1990.

Попри те, що мусульманські автори могли бути мати певну упередженість у переповіданні цього факту, варто уважніше придивитися до їхніх свідчень. Найперше з них міститься в арабськомовному трактаті «Природа тварин» пера перського автора аль-Марвазі (1120). Він оповідає, що Русь спочатку прийняла християнство року 300 від народження пророка Мухаммада, тобто у році 912/913, а переогом — іслам, коли Володимир вислав, мовляв, для цього послів до шаха Хваразма (Хорезма)⁷⁹. Якщо не зупинятися на помилці у році, то опис подальших подій в аль-Марвазі нагадує схожу оповідь у «Повісті врем'яних літ», як руси плюндрували узбережжя Хозарського (Каспійського) моря, як вони дісталися Цареграда на великій кількості суден, але були затримані ланцюгом, що перекривав затоку. Можна припустити, що аль-Марвазі згадував напад принца Олега на Цареград 907 р., який був описаний ще візирем імперії Саманідів аль-Джайхані: за своєю посадою, той прибирував інформацію, яка надходила з усіх усюд, і був добре обізнаний із тим, що відбувалося у спільного з Візантією ворога — русів. Із цього приводу Омелян Пріцак припустив, що іслам прийняв саме Володимир, коли правив у Новгороді: якби він залишився у Новгороді, то, на думку Пріцака, уся північна Русь могла була перейняти тюркську мову, як

⁷⁹ Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India. Arabic Text (circa A.D. 1120) with an English Translation and Commentary / ed. by V. Minorsky. London : The Royal Asiatic Society, 1942. P. 36, арабський текст див. С.*23.

то зробили волзькі булгари, а їхній північноруський іслам набув би виразно тюркських рис ⁸⁰. Надзвичайно цікава аналогія, яка, до речі, варта уваги.

Ще один перський автор, Мухаммад Авфі, який помер 1242 р., переповів у своїй праці «Історії» (1236) той самий епізод про навернення русів на іслам. Зокрема, Авфі розповів, що руси вирішили прийняти іслам тому, що він дозволяв їм воювати сусідів. Саме після цього, мовляв, руси почали чинити напади на дальні краї і завжди пересувалися на човнах; вони захоплювали й грабували кожне судно, на яке натрапляли. На думку цього автора, якби руси мали коней, то вони б загарбали багато народів ⁸¹. Саме опис Авфі використовувався неодноразово в пізніших текстах ісламських географів та істориків. Уже пізніше, допіру за турецького султана Мурада II, відомий мисленник Шукрулла Ширвані переповів у своїй універсальній історії 1459 р., укладений перською мовою, свідчення Авфі мало не слово в слово ⁸². Нарешті, щоб скінчити історію про ісламізацію русів, згадаю ще одного автора — Талікі-заде Мехмеда аль-Фенарі (помер

⁸⁰ Pritsak O. *The Origin of Rus'*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1981. Vol. 1: Old Scandinavian Sources other than the Sagas. P. XVI.

⁸¹ Бартольд В. В. Новое мусульманское известие о русских. *Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества*. Санкт-Петербург, 1896. Т. 9. № 1 — 4. С. 262 — 267 (С. 264, 265).

⁸² Hammer[-Purgstall] J. Fr. von. *Sur les origines russes. Extraits de manuscrits orientaux*. St. Petersburg : Imprimerie de l'Académie impériale des sciences, 1827. P. 44, 48.

1599 р.), головного переписувача при Оттоманському дворі, відомого на ім'я Мехмед Катіб⁸³. Він написав, зокрема, що руси вислали послів до Хваразмшаха, з незалежної династії Хваразмшахів, що підтримувала навернення русів; властиво цей шах і оголосив русів мусульманами.

Отже, не вірити аль-Марвазі, Авфі та Шукруллі не дуже й розходиться. Ці автори покликалися на географічний компендіум авторства аль-Джайхані, який за посадою мав надійні джерела інформації, якщо не брати до уваги ймовірне поплутання великого князя Володимира із його внуком Володимиром Ярославовичем із Новгороду. За своєю практичною (інформаційною) вартістю твір аль-Джайхані, який, на жаль, не дійшов до наших днів, можна порівняти з відомим трактатом «Про управління імперією», написаним приблизно того самого часу Костянтином VII Багрянородним (або кимось під його орудою). Це означає, що твір аль-Джайхані міг би використовуватися нарівні із цим візантійським джерелом. Тому навіть переповідання з аль-Джайхані мають неабияку вагу, з огляду на практичне призначення його твору.

Перед загальними підсумками — ще одна вервечка цікавих фактів. У середині X ст. увага східних слов'ян та слов'янізованих варягів була скупчена

⁸³ Бартольд В. В. Новое мусульманское известие о русских. С. 266; див. також: Woodhead Ch. From scribe to litterateur: The career of a sixteenth-century Ottoman Katib. *British Society for Middle Eastern Studies. Bulletin*. 1982. Vol. 9. No. 1. P. 55–74.

на півдні та південному сході, про що свідчать не тільки походи русів на Цареград і сутички з хозарами. У своєму арабському трактаті географ і історик перського походження Ібн аль-Факіг писав 903 р., що слов'янські купці везли з віддалених північних земель боброве хутро до середземноморських країв; там вони сплачували десятину візантійському імператорові, а потім рушали морем до жидівського міста під назвою Самкарш (слов'янська назва Тматорокань), а по тому через Каспій і Волгу аж до хозарського міста Хамліх, тобто Ітіля, — столиці хозарського каганату ⁸⁴.

Доба, яку описував Ібн аль-Факіг, була часом панування свого роду «потрійної Антанти» — Хозарії, Руси та Візантії, які від миру до війни змагалися за першенство на Кавказі і в Каспійському регіоні. Кажучи про війни, нагадаю, що руси у X ст. аж три рази чинили напади на Закавказзя — зону зацікавлень усіх членів «антанти». Перший напад 913 р. виявився невдалим: руси зазнали поразки ⁸⁵. Друга кампанія 943 р. була вдалою: руси захопили й спробували утримувати цілий рік арабську провінцію Арран у східній частині Кавказу. Нарешті, третій похід відбувся 965 р. Так само відомо, що Святослав здобув перемогу над хозарами і повоював ясів (ала-

⁸⁴ Bibliotheca geographorum arabicorum / ed. by M. J. de Goje. Leiden : E. J. Brill, 1885. Pars V: Compendium libri Kitâb al-boldân auctore Ibn al-Fakîh al-Hamadhânî. P. ۲۷۰.

⁸⁵ Dorn B. A. Caspia. Über die Einfälle der alten Russen in Tabaristan nebst Zugaben über andere von ihnen auf dem Kaspischen Meere und in den anliegenden Ländern aus-geführte Unternehmungen. Saint-Pétersbourg, 1875. S. 512—515.

нів) із касогами на Кавказі, про що згадано в «Повісті врем'яних літ»⁸⁶. Шкода, що літопис не подає інших деталей попри те, що арабські географи й історики повідомляють: занепад хозарської держави припадає саме на цей рік.

За дальших розшуків в арабських та перських джерелах можна натрапити на відомості про руські поселення на Кавказі, про тасмничий народ *кашак* («козак»?), який, на думку аль-Мас'уді, найвідомішого арабського мандрівника X ст., жив у сусідстві з аланами десь поміж Кавказом та узбережжям Середземного моря⁸⁷. Тут навіть зринає запитання, а чи, бува, не мова тих *кашаків* (козаків?) була зафіксована Ібн аль-Надімом у його «Фігрісті»? Жили давні українці і на Таманському півострові, зокрема в Тмуторокані. Місто це було задокументоване й описане в арабських географів у формі *Maṭrakhā* та похідних варіантах⁸⁸, а у візантійських текстах, зокрема у Костянтина Багрянородного, як τὸ Ταμάταρχα (τὰ Μάταρχα); варто згадати тут і пізніші італійські транскрипції *Matrica*, *Matercha* і особливо генуезьку назву *Matrega* на позначення Тмуторокані, на той час з осідком християнського єпископства⁸⁹. Нагадаю, що археологічні знахідки

⁸⁶ Pritsak O. The Origin of Rus'. P. 446, fn 69.

⁸⁷ Mas'ūdī. Les prairies d'or / ed. by Ch. Pellat. 2nd ed., rev., 5 vols. Beirut, 1966. T. 1. P. ۲۱۰, ۲۳۱.

⁸⁸ Al-Idrīsī. Opus geographicum, 9 parts / ed. by E. Cerulli et al. Naples and Rome : E. J. Brill, 1984. Part 8. P. 916.

⁸⁹ Canale M. G. Della Crimea del commercio e dei suoi dominatori dale origini fino ai dì nostri commentari storici, 3 libri. Genova : R. Inst. de' Sordo-Muti, 1855. Parte 1. P. 279, 304.

доводять існування у XII та XIII ст. православних церков на Північному Кавказі.

І Схід! і Захід!

Наведені факти можуть спантеличити, а відтак, знеохотити до їх використання у не-сходознавчих студіях. Заразом постає запитання, а в який спосіб такі відомості можуть зарадити в дискусії про Захід та Схід в історії України та її культурі?

Я аж ніяк не ставив за мету подати остаточне розв'язання цієї дискусії. Я хотів, зокрема, наголошувати, що поза студіями істориків та славістів залишається значна кількість ранньоісламських свідчень, які не тільки доповнюють, а навіть ладні, як я вже сказав, скоригувати погляди на історію України та її культуру. Певно, історія народу є не прямолінійною, а радше «бурхливо» послідовною. У сучасній палеонтології та мовознавстві відповідну модель називають «моделлю переривчастої рівноваги»⁹⁰, яка багато в чому суголосна поглядам Ізмаїла Срезневського, Олександра Потебні та Яна Нечіслава Бодуена де Куртене на еволюцію мови. Така переривчаста, або «бурхлива», рівновага залежить від змінних і незмінних чинників, як-от, з одного боку, стосунків зі сусідами, а з другого — «території» у потрактуванні Михайла Грушевського, включно із географічним, етнічним і мовним ландшафтом тощо. Утім, під «бурхливою» рівновагою я аж ніяк

⁹⁰ Dixon R. M. W. *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. P. 1 – 6.

не пропагую якийсь есхатологічний розвиток або знесення народного духу в розумінні Йоганна Гердера. Тентативно, може йтися радше про пошуки того, що його Олексій Толочко охрестив свого часу «континуїтетом» в історії України⁹¹, а я б сказав — «дух» народу, як то робить сучасний французький культуролог Ален Менк⁹². За переривчастими періодами в історії України ховається внутрішня тяглість її власної культури, традицій, звичаїв, ідеологій, мови, навіть якщо вони й зазнають впливів іззовні — Заходу чи Сходу, Півдня чи Півночі. Інакше кажучи, важить не вплив, поготів не «примусова» орієнтація на один із полюсів зовнішніх імпульсів, а континуїтет власного — внутрішнього — розвитку.

Ще хочу наголосити, що з допомогою арабських і перських джерел я лишень окреслив історичні контури східного впливу в культурі України. Відповідний східний первень вбився у колодочки не за часів Осяйної Порти або «статареної Москви», а набагато раніше, навіть перед християнізаційними рухами на південних і південно-східних окраїнах Руси. Через це східний первень віддзеркалено передусім у пам'ятках ісламських, хоча через давнину й не так рясно, як християнський. Останній зафіксовано в західних і навіть «орієнтальних»

⁹¹ Толочко О. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації й континуїтету. *Тези доповідей II Міжнародного конгресу україністів. Історія*. Львів : [б. в.], 1994. Ч. 1. С. 68—75.

⁹² Minc A. *L'vme des nations*. Paris : Grasset et Fasquelle, 2012.

християнських джерелах. Наприклад, мелькітський Патріарх Александрійський Євтихій (у миру Саїд ібн Батрік) писав у своєму літописі, складеному арабською мовою 938 р., про слов'ян і русів, хоча й згадав лишень шість різновидів письма, що їх використовували нащадки Яфета, як-от: грецьке, романське, вірменське, андалузьке, франкське й грузинське ⁹³.

Отже, східний первень був таким самим природним у культурі Давньої Руси, як і її західний (європейський), про який пише у своїх працях сучасний американський історик Кристіян Раффенспергер ⁹⁴. Різниця між двома первнями не в першенстві або «другорядності» першого або другого — обидва компоненти були однаково важливі споконвіку. Проблема полягає в тім, наскільки вони задокументовані й приступні (читай — зрозумілі) історикам та культурологам, а відтак, взяті до уваги в історіописанні та культурологічних «пророцтвах».

⁹³ Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales. Pars prior edidit L. Cheiko, S. J. Pars posterior, accedunt Annales Yahia ibn Saïd Antiochensis / ed. by L. Cheikho, B. Carra de Vaux, H. Zayyat. Beirut : L'Imprimerie catholique de Beyrouth ; Paris : Librairie Charles Poussielgue ; Leipzig : Harrassowitz, 1906. Pars 1. P. 1A.

⁹⁴ Raffensperger Ch. Ties of Kinship: Genealogy and Dynastic Marriage in Kyivan Rus'. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2016; Raffensperger Ch. Reimagining Europe: Kievan Rus' and the Medieval World. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2012.

А тепер можна й повернутися до дилеми про місце України у світі й «другорядності» української культури та її минулого «азіяцтва». Якщо дотримуватися принципу «континуїтету» та «переривчастої рівноваги» в історії України, то європоцентричне розв'язання цієї дилеми порушує, у ґрунті речі, тяглість її історії і власної культури. Таке розв'язання розтинає ту історію (разом із культурою) на «перед-українську» (давньоруську) і властиво «українську». Постає кілька запитань. Скажімо, кому тоді ми даруємо історію Давньої Руси? На коли припадає тоді початок «української» історії та формування «другорядної» української культури як позичальниці продуктів західної цивілізації у тому кущу «польському кунтуші»? На укладання Люблінської унії 1569 р.?

Запропонована тут критика європоцентричного погляду на проміжне становище України між Заходом і Сходом навряд чи задовольнить істориків та культурологів, які не завжди є вільні від політичної або якоїсь іншої кон'юнктури. Я намагався відійти від позитивістського аналізу історичних фактів, популярного серед прихильників різних новомодних теорій, включно із теорією націоналізму, що її старанно переповідають за західними авторами. Натомість я спробував застосувати принцип унутрішньої тяглості не тільки до власне історичних фактів і розпливчастого поняття «самоідентифікації», у нашому разі — українського народу. Мене обходили літературні, релігійні, мовні, етнічні, звичаєві, ідеологічні та інші вияви українського духу

(в термінології французького культуролога Алена Менка). Їх часто-густо називають «сумою текстів». А такі тексти, що віддзеркалюють згадані вияви українського духу, зокрема з «перед-українських» часів, уперто засвідчують континуїтет історії та культури України, яка ввібрала в себе два рівноправні первні — західний і східний. Протягом історії первні ці перетиналися. Треба лише віднайти ті точки перетину й усвідомити їх як ознаки тягlostі історії України її та культури. Інакше ті, хто сповідує європоцентричний стереотип України, ризикують вихлюпнути з купелі не тільки Схід, а й давньоруську спадщину України. А без їхнього синтезу годі собі уявити її майбутнє.

Науково-популярне видання

Андрій Даниленко

ЗАХІД ЧИ СХІД? ПОЛОН УКРАЇНСЬКОГО ВИБОРУ

Коректор *Олена Пазюк*
Комп'ютерна верстка *Марина Кулікова*

Підписано до друку 17.08.2021. Формат 70×100¹/₃₂.
Гарнітура «BalticaCTT». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 2,44.

Адреса редакційно-видавничого відділу НаУКМА:
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04655, тел.: (044) 463-66-68

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів книжкової продукції
серія ДК № 3631 від 23.11.2009

Надруковано у ТОВ «КАЛЕНДАР ТМ»,
вул. Бориспільська, 9, м. Київ, 02099, тел./факс: (044) 586-48-65,
свідоцтво про реєстрацію № 10651020000030082 від 21.02.2019

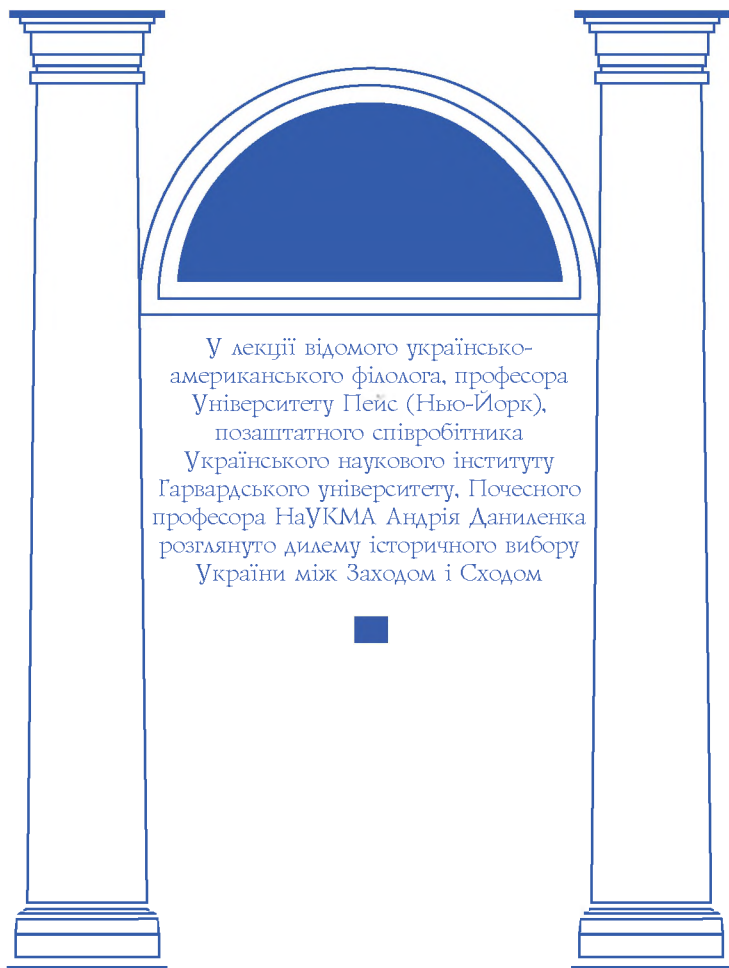
- Д181 **Даниленко, Андрій** Захід чи Схід? Полон українського вибору. — Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2021. — 58 с. : фото.

ISBN 978-617-7668-31-1 (Електронне видання)

У лекції відомого українсько-американського філолога, професора Університету Пейс (Нью-Йорк) і позаштатного співробітника Українського наукового інституту Гарвардського університету, запрошеного лектора та викладача у десятках університетів (у Німеччині, Австрії, Канаді, США, Польщі, Чехії, Японії, Італії, Великій Британії, Україні, Норвегії, Словаччині), стипендіата престижних стипендій і грантів (зокрема програми ім. Фулбрайта, Гарвардського й Варшавського університетів), Почесного професора НаУКМА Андрія Даниленка розглянуто дилему історичного вибору України між Заходом і Сходом.

Лекція розрахована на студентську аудиторію та широке коло читачів.

УДК 947.7+008+811.161.2(1-15)(1-11)

У лекції відомого українсько-американського філолога, професора Університету Пейс (Нью-Йорк), позаштатного співробітника Українського наукового інституту Гарвардського університету, Почесного професора НаУКМА Андрія Даниленка розглянуто дилему історичного вибору України між Заходом і Сходом

